

М. МИРОШНИЧЕНКО

ОГУЗЬКО-КИПЧАЦЬКА СПАДЩИНА В ТОПОНІМІЦІ УКРАЇНИ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ МІСЦЯ РОЗТАШУВАННЯ ЛІТОПИСНОЇ КАЯЛИ НА СЬОГОДНІШНІЙ МАПІ*

Наприкінці X ст. у Приуралля, де були кочівницькі стійбища дев'яти огузьких племен, прийшли з волзького лівобережжя кипчаки (інші їх етноніми — половці, кумани). Військові змагання за територію точилися піввіку і завершилися тим, що союз огузьких племен зазнав поразки, розпався. Огузи відійшли на захід та зіграли важливу роль в етногенезі азербайджанців, турок-османів, кримських татар, гагаузів і (є така версія) українських гуцулів.

У Карпатах перші огузи, найвірогідніше, з'явилися вже наприкінці того ж таки X ст. А після поразки в Приураллі сюди докотила нова хвиля мігрантів. Місцеве населення назвало гузів (коротша форма етноніма “огузи”) гуцами. Цей факт, до речі, відбито в баладі Юрія Федьковича “Король Гуцул”, де йдеться про двобій Білобога з Чорнобогом. Знесиленого поединком Білобога заміняє Король Гуцул, який і повергас шаблею чорну міфічну істоту на землю:

*“Видиш, славний Білобоже,
Як то в нас, ув Уців, б'ється ?!”* — вигукує автор¹.

* Доповідь друкується в авторській інтерпретації, не підкріпленій переконливими аргументами та положеннями. — Прим. керівника секції “Актуальні питання філології” проф. В. Лучика.

¹ Федкович О. Твори / За ред. Д. Загула. — Харків: Державне видавництво України, 1927. — С. 217.

Дмитро Загул, за редакцією якого в Харкові 1927 р. вийшли “Твори” Ю. Федьковича, у примітці до цитованої нами балади пише: “Федькович зв’язує назву гуцулів з племенем “уців”, спорідненим із половцями. Дехто гадає, що вона походить від румунського слова “гоц” — злодій, розбійник, опришок (гуцули довгий час і займались опришківством). Таким чином, назва ця мала б повстати аналогічно до назви “козак”, “гайдамака” й інше”².

До речі, етнонім “уц”, або з протетичним придиховим звуком [г] — “гуц”, цілком узгоджується з “гоц”. Обидва варіанти були вживанні в карпатському регіоні та прилеглих територіях: згадаймо хоча б і прізвища *Гуцак, Гуцало, Гуцалюк, Гуцук* або *Гоць, Гоцуляк, Гоценко, Гоцуленко* тощо³, де згадана пара “гуц — гоц” унааявлена коренево.

А стосовно опришківства — так це явище виникало скрізь, де тільки замешкували огузи: в горах азербайджанського Кавказу, в горах Криму та в Карпатах. Нахил до здобичництва в огузів виробився ще в Приураллі, де вони незрідка захоплювали чужі отари овець, — у кочовиків це було нормою, і вона раз-пораз проявлялася за пізнішого, вже осілого, їхнього життя.

Колишні супротивники огузів — кипчаки — незабаром теж завітали в наші землі. Історики стверджують, що вони забрели на територію сьогоднішньої України в XI ст. з того ж таки Заволжжя. Осіли в басейні Сіверського Дінця і, щоб закріпитися, збудували містечка-фортеці (вежі) Сугров та Шарукань. Це туди 1185 р. пішов шукати ратного щастя киеворуський князь Ігор. Битва, як знаємо, сталася на річці *Каялі*. А де вона, та річка, зараз? — історики розводять руками: в наукових суперечках, либонь, не менше поламали списів, аніж їх було потрощено на самій Каялі. Та коли б знали кримськотатарську, що зберегла чималенько родимих пляминок од половецької, кипчацької, вони визначили б: нині оспівана “Словом про Ігорів похід” легендарна річка іменується Кальміусом. Кримськотатарський прикметник “каялы” (скелястий) дає ключик до розуміння: *Каяли Міус — Каяльміус — Кальміус...* Що Міус таки насправді “каялы” — скелястий, то варто глянути на географічну мапу: Кальміус бере початок на Донецькому узгір’ї і впадає в Азовське море.

Зазвичай нашарування ґрунту відбувається зі швидкістю один сантиметр за кожне десятиріччя. Отже, десь на рівнинній частині кальміуського берега під 81-сантиметровим ґрунтовим нашаруванням очіку-

² Там само. — С. 216.

³ Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). — Чернівці: “Букрек”, 2002. — С. 101–110.

ють археологів стародавні мечі, наконечники стріл, рештки кольчуг та інших бойових обладунків наших предків — русичів, половців. Очевидно, й фундаменти одного зі згаданих вежових міст.

Ми не обмовилися, назвавши половців предками. З тим же правом можемо назвати огузів своїми предками. Бо вони, розчинившись серед нас, існують у генах та лексиці українців і кримських татар, двох корінних народів нашої держави. Є у сучасного кримськотатарського поета Шер'яна Алі такі рядки:

*Ти, друже, кажеш "філіжанка", а я кажу "фільджан" —
В той посуд наливаєш каву, яку я зву "каве".
Згадавсь катран, їстивне зілля, а він у нас татран.
Чи не рідня дві наші мови? — дух спільності живе!⁴*

(Пер. М. Мірошніченка)

І таких перегуків чимало. Ну, наприклад: **буран** — **боран**, **кав'яр** (ікра) — **хав'яяр**, **бузівок** (теля) — **бузав**, **товар** (худоба) — **тувар**, **чічка** (квітка) — **чечек**, **лілея** — **ляле**, **лобода** — **алабота**, **євшан** (полин) — **юшан**, **сірник** — **серник**, **крупа** — **курпе**, **сапетка** (кошик) — **сепет**, **терези** — **теразе**, **борг** — **бордж**, **чабан** — **чобан**, **курай** (перекотиполе) — **кьорай**, **каюк** (човен) — **кьайыкь** і т. д. Усі ці лексичні збіги, як кажуть, — на видноті. А є ж і приховані. Здавалося б, що спільного між українським прикметником "чорний" та кримськотатарським "кьара"? Та досить припустити чергування звуків **к** — **ч** (як це, приміром, є у лексемах "рука — ручний") і долучити суфікс **-н-** із закінченням **-ий**, як постане дещо химерне: "чара + н + ий", тобто "чорний". Виходить, що вивчаєш начебто чуже, а пізнаєш рідне.

Мен у кримських татар, та й у колишніх огузів з кипчаками, означає "я"... Проте якщо наше "я" піддати відмінюванню — то постають "мене, мені, мною, на мені", звичні для українців словоформи. **Ким** у кримців — "хто"... А щойно оте "хто" візьмемося відмінювати — появляються питома українські "ким, кому, на кому".

Що це? — огузщина й половеччина, що, як лексичний синдром, уявлені в сучасних мовних організамах двох народів?..

Дозволимо собі пригадати, як один тюркофіл на наші міркування щодо лексичної пари "кара — чорний" вигукнув: от бач, наше слово "кара" давніше від вашого "чорний"!.. Довелось охолодити запал співрозмовника: нагадати, що найдревніші слова — односкладові.

⁴ Шер'ян, Алі. Еки дюн'я арасында. Між двох світів іду. Лірика. — К.: "Етнос", 2007. — С. 141.

Це вже палеолінгвістика! І якщо поглибше копнути, то в прикметникові “кара” побачимо два архетипи, котрі, вочевидь же, походять із часів незапам’ятних. У всякому разі існує думка, що поняття “ка” і “ра” зродилися в середовищі аріїв (оріїв) і побутували серед скологів (скіфів) та стародавніх єгиптян. Відомо, що на берегах Нілу бездонну космічну душу означали іменем Ка, а сонце — іменем Ра. Досить незмигну подивитися на розжарене світило, щоб переконатися: сонце Ра такої ж барви, як і космос Ка... Отже, хоч круть, хоч верть, а поняття ахроматичного темного кольору зродилося ще до з’яви тюркського та слов’янського світів. Схоже, що наші прикметники на познаку чорнизи — то близнята єдиноутробні.

Але “кара — чорний” означають не тільки згаданий ахроматичний колір, а й вражаючий розмір чогось, великість. Тому й колишній Понт Евксинський у тюркському світі йменують *Караденіз*, а в слов’янському — *Чорне море*.

Отим “кара” на Полтавщині означено велику сковороду й чотирикутну, з загнутими бортами бляху, що її вставляють у духовку газової плити, — згадане кухонне причандалля зветься “чара”. Очевидячки, назва споріднена і з лексемою “черінь” — велика тепла лежанка на печі традиційної селянської хати.

“Кара” присутне і присутне у нашій мові й у скороченому вигляді, зберігаючи при цьому значення “великий”. Мовознавець ХІХ ст. Фортунат Піскунов у виданій 1873 р. в Одесі “Словниці української (або югової = руської) мови” зазначає: “Ка” — головний, величний, старший, великий; (частка “ка”, по суті, неперекладанна і слугує префіксом до іменників, які від додавання до них частки “ка” посилюються у своєму значенні, наприклад, “цар — кацар, дук — кадук” тощо). І тут же пояснює: “кацар — імператор, старший цар, а кадук — великий герцог, великий вождь, головнокомандувач”⁵.

Ось лише декілька, взятих довільно, слів із префіксом **ка-**:

кадовб — велика довбана діжка;

калюжа — велика люжа (*рос.* лужа);

капелюх — великополий головний убір, бриль.

Та повернімося до топоніміки. Кипчацька займанщина не обмежилася Приазов’ям, колишнім Тмутороканським князівством Київської Русі, а поширилася степами аж до Дунаю. Південніше нашої столиці, за річкою Стугною, вже були кипчацькі кочовища та стійбища. Тож чи

⁵ Словниці української (або югової-руської) мови, праця Фортуната Піскунова. — Одеса, 1873. — С. 48–49.

випадає дивуватися, що на Київщині сьогодні маємо села *Половецьке*⁶ в Богуславському районі, *Великополовецьке* у Сквирському та *Малополовецьке* у Фастівському. А ще ж незайво згадати районне містечко *Кагарлик*, назване за іменем одного з кипчацьких родів, село *Кончаки* — за іменем відомого хана, а також села *Халча*, назва якого означає “килим”, *Музичі* — “музикант”, *Ташань* — “повенева”.

Топоніміка Запорізької області ряснить кипчакізмами... В назві міста *Токмак* лежить “костур, ковінка”. А ще ж є села *Верхній Токмак*, *Нижній Токмак*. Найменування чудового приморського міста *Бердянська* містить у собі кипчацьке й загальнотюркське слово “берда”, що означає “в’язень, полонений”. Назва села *Сірогозьке* в Веселівському районі поза сумнівом пов’язана з “сари гъоз” — “золоте око”, а дві *Гюнівки* (в Кам’янсько-Дністровському та Приморському районах) містять у собі значення “сонячне”, бо походять од “гюн” (день), “гюнеш” (сонце). Цікавим виглядає і топонім *Кушугум* — в назву селища закладено поняття “пташий пісок”.

Недвозначно говорить про своє мовне походження і гідронім *Кипчак* (з варіантами *Кипшак* та *Копчак*)⁷ — назва лівої притоки річки Сарати на Одещині. До речі, ще дві Сарати подибуємо в Карпатському ареалі: це притоки Черемошу й Прута, що не дивує, оскільки мови тих, хто цю назву по собі залишив, — степових кипчаків та гірських огузів, дуже і дуже схожі. Гідронім *Сарата* поза всяким сумнівом походить од “сари ата”, що означає “русявий (або світлий) батько”. Потік *Андомир* у басейні Прута ховає у своїй назві “хан Демір”, тобто “Залізний хан”.

Мовно-культурна спадщина, що дісталася нам од огузів та кипчаків, знайшла свій вияв і в нашому фольклорі. Досить сказати, що значна частина корпусу коломийок має всі формальні ознаки рубаїв. Хто ж цей східний парсуною народнопоетичний жанр заніс у Карпати, як не огузи?

І наостанок згадаймо давнє кипчацько-українське прислів’я: “Поїли ягли та й спати лягли”. А й справді, хіба ж не знали вони, наші субетнічні предки, що вживати надто жирну (ягли) їжу перед сном шкідливо? Навіть, якщо сон — вічний... Вочевидь знали і нам, своїм — уже українським — нащадкам не без іронії передали.

⁶ Ця і всі наступні назви населених пунктів узяті з довідника “Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ”. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1969.

⁷ Цей і наступні гідроніми з видання “Словник гідронімів України”. — К.: Наук. думка, 1979.